Евреите в Италия

Арналдо Момиляно

Това есе беше написано през 1984 за една конференция в Университета Брандис, САЩ, посветена на Вито Волтера, големия италиански математик, починал в 1940. Волтера беше професор в три италиански университета – Торино, Пиза и Рим, – където съм преподавал и аз. През 1905 той е назначен от краля в италианския Сенат, а по-късно се възпротивява енергично на фашизма.

I.

Италианската история винаги е била една сложна тема. Зад нея и в нея съществува извънредно голямо разнообразие от регионални и урбанни структури: историята на Флоренция не е нито историята на Пиза, нито на Арецо, Сиена или Волтера. Там където има евреи, към различията между локалните традиции се добавят фундаментални различия, засягащи поведението към евреите в миналото. Голяма част от южна Италия и Сицилия – бляскави средища на еврейския живот през Средновековието – изгубват своите еврейски общности по време на испанското владичество през XVI в. Понякога се забравя, че евреите са държани далеч от по-голямата част на Ломбардия в продължение на повече от един век - до 1714, когато австрийците изместват испанците.

Освен това трябва да се държи сметка за различията в произхода на самите евреи. Някои от нас произлизат от

евреите живели в Италия по времето на Римската империя. Други са евреи-ашкенази[1], които предимно през XIV в. напускат Германия и се заселват в Италия. През същия век трябва да са напуснали Франция тамошните евреи, а към края на XV и в течение на XVI в. се извършва сефардската[2] имиграция от Испания, както и завръщането към юдаизма на мараните[3] от испански произход. Контактите с Ориента са съществували винаги, специално във Венеция и южна Италия, поне докато на евреите е било позволено да останат в последната. Други евреи, произхождащи от ислямските страни, са привлечени през втората половина на XVI в. от новото свободно пристанище Ливорно.

В продължение на поне два века Ливорно е градът, в който евреите живеят най-добре и където се развива онзи специфичен еврейски стил, срещащ се в книгите на Елия Бенамозег и следи от който се долавят може би в картините на Амедео Модиляни. Различията в произхода намират отражение, естествено, в разнообразието от ритуали и мелодии, а разнообразието от ритуали, от своя страна, се съхранява от независимите помежду си синагоги. Често в един и същ град се срещат три синагоги – *италианската школа, германската школа, испанската школа*; до скоро време в Рим все още имаше пет синагоги, поддържащи странно разграничение между *каталонско-арагонската* и *испанската школа*.

Редом с италианската, сефардската и ашкеназката синагога, в Пиемонт имахме и три съвсем малки общини - в

---

[1] Евреите от Средна и Източна Европа.
[2] Испанско-португалските и ориенталските евреи, различаващи се от ашкеназите по обичаи и език.
[3] Обидно име за насилствено покръстените през XV в. евреи в Испания.

Асти, Фосано и Монкалво, - които съхраняваха онзи странен обред, *минаг апам*, запазил останките от един стар средновековен френски ритуал, заедно с неговия особен молитвеник, *махзор*. Фактът, че евреите са толерирани в някоя от италианските държави не означава обаче, че са толерирани навсякъде в същата държава. От това, че папите позволяват на евреите да живеят в Рим и Анкона, където срещаме фамилията Волтера, не следва, че им е позволено да живеят в Болоня. През 1866 един от братята на чичо ми, равина Марко Момиляно, е изпратен да реорганизира еврейската община в Болоня. Тази община, където са работили и мислили Обадия Сфорно, Азария де'Роси и Самуел Аркеволти[4], е премахната през 1593 и престава да съществува, поне официално, в продължение на следващите 250 години. От друга страна евреите във Ферара, живеещи под същата папска власт, са в сравнително благоденстващо състояние и запазват живостта на своята култура, станала тяхна характеристика при управлението на рода Д'Есте до 1597. Донякъде обяснението трябва да се търси в земеделския облик на този край, допринесъл векове по-късно за възникването сред евреите от Ферара на симпатии към фашизма.

Въпреки че се отличават в ритуалите си и често са разединени от конфликтни интереси, италианските евреи не са все пак разделяни от такива големи езикови различия както заобикалящите ги християни. Поначало езиковата ситуация в Италия е доста сложна. Езикът, който наричаме италиански, остава предимно писмен език чак до края на

---

[4] Равини и философи.

XIX в. Обикновените хора се изразяват на диалекти, а евреите говорят същия диалект както другите хора обитаващи съответното място. Венецианските евреи са говорили и говорят на венециански диалект, а ние, пиемонтските евреи, говорехме на пиемонтски. Родителите ми разговаряха помежду си на пиемонтски, а с нас децата, на италиански. По този начин моите сестри и аз бяхме единствените в нашето пиемонтско градче, които знаеха италиански още от малки и бяхме много уважавани за езиковите ни способности. Когато пораснах продължих да разговарям на пиемонтски с родителите ми – но не и със сестрите ми.

Несъмнено животът в гетото допринася за формирането на някои особености. Известно е, че диалектът на римските евреи е останал по-архаичен от диалекта на римските християни, като в местния италиански говор, естествено, проникват еврейски думи и фрази. В жаргона на пиемонтските евреи се срещаха някои думи от идиш[5], внесени в Пиемонт от евреи от ашкеназки произход – фамилиите Отоленги, Тревес и Диена, предопределени да играят такава важна роля в новата история на Италия. Така че беше съвсем нормално да се говори за *бехер*[6] *за Кидуш*[7], а по повод годишнината от нечия смърт - за *Орцай*[8]. Другият елемент, за който трябва да се държи сметка, когато се говори за италианските евреи, е че бяхме малко – много малко, особено през

[5] Езикът на евреите от Средна и Източна Европа, чийто речник се състои главно от еврейски, немски и славянски елементи.
[6] Becher (нем.) – чаша.
[7] Молитва за освещаване на шабата.
[8] От немската дума Jahreszeit (годишно време).

последните векове. В началото на XIX в. евреите са може би максимално 30 000, включително евреите от Триест, по онова време влизащ в Австрия, и от Ница, която през 1859 става част от Франция. Това представлява около един на хиляда от населението на Италия. Преди последната война бяхме около 50 000. Десет хиляди бяха избити от фашистите и нацистките им съюзници - сред тях единадесет членове на моето семейство, включително баща ми и майка ми. Около шест хиляди емигрираха, за да не се върнат никога повече. Други изчезнаха по време на гоненията, когато броят на преминаващите към християнството бе по-голям от обикновено. Сред обръщенците, както е известно, беше и главният равин на Рим, Израел Цолер, кръстен в римската черква Санта Мария дели Анджели на 13 февруари 1945. Ако сега броят на евреите е между 30 000 и 35 000, това се дължи най-вече на имиграцията от Либия и в по-малка степен от източните страни. Това представлява един на две хиляди от цялото население на Италия. Повечето евреи днес са концентрирани в шепа големи градове. Повечето стари синагоги, ако още съществуват, са празни.

II.

Всеки път когато попадна в някой италиански град се опитвам да си представя дали и как са живели евреите там. Някои от тези градове познавам доста добре. Прекарал съм много лета в покоя на красивия град Сполето в Умбрия. Обикаляйки по улиците му, мога да възстановя с

лекота историята на Сполето чак от времето на Ханибал. Но когато навляза в средновековната уличка, която днес се нарича “Сан Грегорио ала Синагога”, се объркват. Кога ли синагогата, която се е намирала там, е престанала да бъде синагога? Дали името на уличката не навежда на мисълта, че черквата Сан Грегорио е била построена над синагогата? А къде са наследниците на прочутите през Ренесанса еврейски лекари от Сполето, един от които е Давид де’Помис, авторът на еврейско-латинско-италианския речник *Земах Давид*, “Племето на Давид”, който използвах ежедневно като малък? Понастоящем в Сполето живее едно-единствено еврейско семейство, преместило се там от Рим. Бих могъл да добавя също, че преди две или три години открих в Сполето една двойка хора на изкуството, американски евреи, които бяха отворили там бар за сандвичи, опитвайки да се препитават по този начин. Дано са имали късмет.

Изчезването на малките еврейски общности затруднява проследяването на семейната история и още повече на местните културни традиции. Бих искал да мога да обясня защо фамилията Волтера напуска Тоскана, където изглежда трайно установена през Ренесанса, за да отиде в Анкона. Както знаем, съществува повече от една версия за преместването на дядото на Дизраели[9] в Англия през 1748: някои твърдят, че бил тръгнал от малката, но просветена община в Ченто, други – от Венеция. Проучванията в Тел Авив от страна на Шломо Симонсон и неговите колеги със сигурност ще изяснят много

[9] Бенджамин Дизраели (1804-81), британски политик и писател.

подробности, а томът публикуван от Роберт Бонфил в Йерусалим (*Италианският равинат през Ренесанса*, 1979) ни разкри много неща за италианските равини през Ренесанса, които не знаехме. Също и в Италия станаха модни изследванията върху евреите.

Все още съм затруднен да кажа нещо повече за собствената ми фамилия. Завиждам на моя колега Виторе Колорни, изтъкнат професор по история на италианското право в Университета на Ферара, който, в една книга посветена на паметта на Умберто Нахон и публикувана в Йерусалим през 1978, успя да реконструира подробно родословното дърво на своята фамилия от 1477 до 1977. Това му се удаде благодарение на необикновения факт, че неговата фамилия, Колорни, остава повече от четири века на едно и също място – в Мантуа. Що се отнася до моята фамилия, мога да кажа поне, че към началото на XIV в. един от прадедите ми е имал благоразумието да напусне малката еврейска общност в Монмелиан, Савоя, и да се премести в столицата на Савоя, Шамбери, където бива надлежно регистриран като Лионел – или ако предпочитате, Йехуда – от Монмелиан. Около петдесет години по-късно, *juiverie*[10] в Монмелиан изчезва в буквалния смисъл на думата, когато евреите, обвинени за избухването на чумата, биват хвърлени в кладенците.

С експанзията на херцогство Савоя в Пиемонт, наследниците на Лионел де Монмелиан се отдават на търговия и лихварство и изпълняват функциите на равини в малките еврейски общини на Пиемонт: Буска, Кунео,

[10] Гето (фр.)

Мондови, Асти, Киери, Иврея. Остават там в продължение на векове, невероятно бедни, набожни, отдадени на учението, докато Наполеон не донася нови идеи, нови надежди и – както не спираше да повтаря моят чичо, последният традиционен *задик*, или “праведник”, в Италия – нови разочарования за италианските евреи.

Как може да се обясни внезапната експлозия на инициативност, креативност, на политическа и интелектуална отговорност, които характеризират историята на италианските евреи след Наполеон и преди всичко след 1848? Именно през тази година кралят на Сардиния дава равни права на евреите, права, които в хода на обединението на Италия ще се разпрострат постепенно и върху други региони; този процес продължава повече от двайсет години.

Няма съмнение, че решаващо въздействие оказва един ирационален фактор – патриотизмът. Ще се задоволя да посоча един едва ли не абсурден факт: внезапния ентусиазъм обхванал през 1848 един с положителност консервативен еврейски учен, Самуел Давид Луцато – С(х)адал [S(h)adal]. Не случайно неговата книга *Юдаизмът в илюстрации* излиза през 1848. Това обяснява призива, който той отправя в произведението си към традицията на италианските евреи от времето на Шабатай Доноло и различни членове на фамилията Калонимус от Лука и Рим чак до неговото собствено време. Още по-необичаен е фактът, че Луцато се трогва когато през 1848-49 един италианец от еврейски произход, макар и покръстен, Даниеле Манин, става президент на революционната

венецианска република; до самия край на XVIII в. прадедите на Манин носят името Медина.

Този патриотизъм, тази преданост към нова възрожденска Италия са в кръвта ни още от времето на нашите прадядовци и нашите бащи, независимо от всички резерви, които те са имали или ние имаме спрямо онова, което е ставало някога и което става сега в Италия. Това обяснява защо баба ми плачеше винаги когато чуеше “Кралския марш” – химна на италианската монархия; а ако може да се плаче за една такава ужасна музика, може да се плаче за всичко. Но сериозно, това обяснява защо и тримата университетски преподаватели, загинали в бой през Първата световна война, са евреи, като поне двама от тях са били доброволци. Един от най-типичните герои на Първата световна война е осемнайсетгодишният студент Роберто Сарфати, син на същата Маргерита Сарфати, която по-късно стана любовница и биограф на Мусолини. Дори младият герой на злощастните войни в Абисиния и Испания през 1936 беше един от нашите студенти-евреи от Университета на Торино, Бруно Йези, който скоро след това щеше да се сблъска с расовите закони.

Много е странно, че онова, което придава нова насока на живота на италианските евреи не е промяната в икономическите условия. Няма и дума – открили се бяха нови възможности и евреите се възползваха от тях. Най-важна бе възможността човек да стане земеделец и да притежава земя. Италианските евреи, специално онези в Пиемонт, Венето, Емилия и Тоскана, бяха готови да закупят земя и да се установят на село или в близост до своите

поселения. Това, впрочем, обяснява силната консервативна тенденция у много италиански евреи. Но евреите в Италия никога не станаха големи капиталисти или индустриалци. Никоя от малкото големи италиански индустрии, от калибъра на “Фиат”, не е била в ръцете на евреи; опитът да се внедри в Италия – по-точно в Неапол – филиал на банка Ротшилд бе много краткотраен. Най-голямото приближение до едра индустрия в ръцете на евреи е компанията “Оливети”, с нейната специфична традиция на високоразвита фина техника и на внимание към социалните проблеми. Много евреи просперираха в индустриални клонове от среден мащаб и в застрахователния сектор; други, като моето семейство, останаха свързани с традиционната италианско-еврейска комбинация от банка и предачница, на която първо японската конкуренция, а после изкуствената коприна нанесоха смъртоносни удари.

Но обяснението за големия, както количествен, така и качествен принос на евреите към социалния и интелектуалния живот на Италия през последните 150 години трябва да се търси другаде. Преди всичко евреите успяват да получат отлично модерно образование, също и преди 1848, въпреки съществуващите законови пречки. Някои пиемонтски евреи, като бъдещият секретар на Кавур[11], Изако Артом, са изпращани да учат в Милано, където, при австрийското господство, на евреите е позволено да посещават обществените училища. Един банкер от фамилията Тодрос емигрира около 1835 от

[11] Камило Бенсо граф Кавур (1810-61), италиански държавник, “бащата” на обединена Италия.

Торино в Париж, за да осигури на децата си добро образование. Бъдещата майка на Чезаре Ломброзо[12] поставя едно-единствено условие на баща си, пиемонтски евреин, който се готви да я омъжи: съпругът й да бъде австрийски поданик, защото в тази страна образованието на еврейските деца било по-добро. Става така, че Чезаре Ломброзо, ексцентричният гений, който революционизира психиатрията и много други неща, се ражда във Верона; там се издига днес и неговият паметник. В общи линии след реорганизацията на традиционното училище, Талмуд Тора, това е мястото където италианските евреи усвояват модерната култура преди да им бъдат отворени вратите на държавните училища. Що се отнася до италианските университети, евреи са допускани само в неколцина от тях като Падуа и Ферара и почти винаги само във факултета по медицина. Впоследствие италианските евреи учат усърдно както в италиански, така и в чуждестранни учебни заведения и често ходят в чужбина, за да се усъвършенстват. Мисля, че Леоне Синигалия, превъзходният музикант, който събираше пиемонтски песни, е бил единственият италиански ученик на Малер във Виена; Синигалия умира когато нацифашистите потропват на вратата на дома му в Торино, за да го арестуват.

III.

По-трудно е да се каже какъв е приносът на традиционното еврейско обучение за обновлението на

[12] Лекар и антрополог (1836-1909), основоположник на криминологията.

италианско-еврейската култура. Едно е очевидно. Както традиционното еврейско възпитание, така и изследователската дейност и съвременното образование процъфтяват там където царят свобода и благоденствие. В някои случаи ясно се забелязва континуитетът между традиционното равинско възпитание и съвременната хуманистична и научна образованост. Традиционната еврейска култура е с доста силни позиции в градове като Триест, Гориция, Венеция, Падуа и Мантуа, особено по времето на австрийското владичество, а също така в Ливорно и Ферара. През XVIII в. във Ферара се ражда Изако Лампронти, авторът на талмудическата енциклопедия *Пахад Ицхак*; части от неговата енциклопедия продължават до ден днешен да се публикуват в Израел. Един от създателите на модерната еврейска литература Моше Луцато е родом от Падуа. През XIX в. в Гориция живее Изако Реджо; Садал, най-големият от всички, се ражда в Триест и преподава в Падуа. Елия Бенамозег, мистикът и противник на Садал, живее в Ливорно, където в началото на XIX в. Давид Адзулай приключва легендарния си живот като “Wunderrabbi”[13].

Рим, градът с най-голямата еврейска общност, не се откроява с интелектуална активност; в този град евреите са най-клети и угнетени. Трябва да се подчертае, че в Италия като цяло традиционното обучение и използването на еврейския като културен език са по-разпространени отколкото е прието да се смята, поне от съвременните евреи. Изнесли сме в чужбина дори един член на рода

[13] Равинът-чудотворец (нем.).

Артом, който става *хахам*, или равин, на сефардската община в Лондон (1886). Той е поет, творил на еврейски и на италиански. А Сабато Мораис, който отива в Съединените Щати, става, може би и за собствена изненада, един от основателите на Еврейската теологическа семинария в Ню Йорк.

Уместно е да се напомни, че последният италиански поет пишещ на еврейски е жена, Ракеле Морпурго, братовчедка и приятелка на Садал. Тя произхожда от рода Морпурго, дал безчет преподаватели на италианските университети и депутати в италианския парламент, а освен това, през последните години, и първата жена професор по сравнително езикознание в Оксфордския университет, Ана Морпурго.

Така че ако се хвърли поглед върху картата на произхода на най-видните университетски преподаватели, се набива в очи съответствието между най-старата еврейска и най-новата италианска култура. Най-големият учен по сравнително езикознание и най-големият, в абсолютен смисъл, италиански филолог на XIX в., Грациадио Изаия Асколи, е от Гориция, където е бил ученик на равин Реджо. И след преместването си в Милано той остава близък приятел със Садал и неговия син, Филосено Луцато, обещаващ асиролог, починал преждевременно. Доайенът на италианската филология и директор на Скуола Нормале ди Пиза[14], Алесандро Д’Анкона, израства в Тоскана. От Венеция и Триест произхождат фамилиите Венециан, Пинкерле, Полако, на

---

[14] Реномиран университет в Пиза.

които е съдено да нароят университетите и парламента на Италия. Начетеният равин на Мантуа, Марко Мортара, притежател на прочута библиотека, е баща и дядо на една необикновена фамилия, чийто най-виден представител несъмнено е Лудовико Мортара (1855-1937), известен юрист, председател на Върховния касационен съд, министър на правосъдието през 1919, заместник министър-председател.

Безброй са примерите за този континуитет между светската и религиозната еврейска традиция. Ще добавя само още един пример, който винаги ми се е струвал най-необикновеният. През XVII, XVIII и началото на XIX в. името Мусафия е свързано с поредица видни религиозни учени-равини. Най-известният е Бенямин бен Имануел Мусафия, който през късния XVII в. публикува в Холандия допълнение към речника *Арук*, оставащ си най-важният италиански принос към изследванията на Талмуда. В началото на XIX в. други двама от фамилията Мусафия, баща и син, се редуват като равини и учени-талмудисти в Спалато (Сплит), Далмация. Техният внук и син, Адолфо Мусафия, обаче насочва най-неочаквано наследените езикови и херменевтични способности към изучаването на романските езици. Адолфо Мусафия, син и внук на равини, приема католицизма, около 1855 става професор във Виена, а след това депутат в горната камара на виенския парламент. Той внася в романската филология невероятна взискателност и дълбочина. В напреднала възраст той започва да се чувства все повече италианец, а не австриец, и към края на века напуска Виена, за да отиде да живее и

умре във Флоренция. Единственият му предан ученик е Елизе Рихтер, еврейка, която преживява достатъчно дълго, за да свърши дните си в един нацистки лагер за мъчения.

Този преход от еврейската към светската култура, с всичките му особености, е вече доста познат. Но може би най-типичното за италианските евреи е, че през XX в. те играят много важна роля в държавната администрация като функционери, съдии и преди всичко като военни. Италия е може би единствената европейска страна, в която евреите са приети добре в армията и флота и успяват да достигнат най-високи длъжности без никакви затруднения. Пиемонтските евреи са най-известни в това отношение. В началото на века генерал Джузепе Отоленги, в качеството си на министър на войната, извършва много за реорганизацията на армията след провалите в Африка. Генерал Роберто Сегре, като командващ артилерията в битката при Пиаве през юни 1918, е един от стратезите, които спасяват Италия. Военната професия се предава от баща на син както в случая със Сегре и още по-ярко изразено при двамата видни генерали, Гуидо Лиуци и сина му Джорджо.

През 1939, когато евреите бяха изгонени от армията, от флота и от всички правителствени длъжности, италианската марина, преустроена от морския архитект, евреина генерал Умберто Пулиезе, се командваше от двама адмирали евреи, Асколи и Капон, последния – тъст на Енрико Ферми. През 1940 италианският флот беше практически унищожен при английските бомбардировки над пристанището Таранто и генерал Пулиезе бе извикан

да спасява онова, което още можеше да се спаси от флота, който той беше изградил, а фашистите изгубиха. Адмирал Капон, ако си спомням добре, бе оставен да падне в ръцете на нацистите.

За да се очертае пълна картина, би било необходимо, естествено, да се вземат предвид всички сектори на италианската държавна администрация, включително министерството на външните работи. Ще спомена, *pietatis causa*[15], само името на Джакомо Малвано, който, в авторитетната му длъжност на постоянен секретар на Министерството на външните работи, контролира италианската външна политика в продължение на тридесет години в края на XIX и началото на XX в. Предвид тесните връзки между държавната администрация, университета и политиката в Италия, достъпът до администрацията улеснява влизането в университета и политиката, и обратно. Моето впечатление е, че в еврейските фамилии преминаването от гетото към горната класа се извършва по-често през влизането в администрацията и университета, отколкото през успешната икономическа дейност.

Университетските преподаватели съставляват много висок процент сред видните личности на италианската политика, поне след 1870. През последните десетилетия на XIX в. се предприемат дори опити – неуспешни – да се ограничи броят на университетските преподаватели, които могат да бъдат членове на Камарата на депутатите. Университетски преподаватели стават често министри на

[15] В спонтанен изблик на чувства (лат.).

короната и дори министър-председатели. Луиджи Луцати, например, министър-председател през 1910 и единственият евреин издигнал се на този пост, представлява идеално отражение на този модел. Той става както висш държавен функционер, така и преподавател по право в университета.

Но други са факторите, които допринасят за престижа на евреите в политиката. Един от тях е предимството, произтичащо от роднинските връзки на някои от тях в чужбина, най-вече в Англия. За Сидни Сонино, протестант, но син на евреин земевладелец от тоскански произход, се оказват полезни роднинските връзки по линия на майка му, която е англичанка. На два пъти, за много кратко, Сонино е министър-председател, но той е известен най-вече като министър на външните работи по време на цялата Първа световна война. Той ще остане завинаги свързан с името на своя приятел евреин, сенатора Леополдо Франкети, с когото извършват някои от най-задълбочените до ден днешен проучвания върху социалните проблеми на Италия. Важни са връзките с Англия и на Ернесто Натан, кмет на Рим в началото на този век[16] и един от водачите на масонството. Английският клон на неговата фамилия бе завързал тясно приятелство с Джузепе Мацини[17] по време на изгнанието на последния в Англия.

Друг съществен елемент е решаващата роля на евреите от Триест в така наречения иредентизъм, кампанията за връщането на Триест на Италия. След малко ще се спра накратко върху културната страна на проблема.

---

[16] XX в.

[17] Духовният водач (1805-72) на движението за обединение на Италия.

Що се отнася до политическата страна, политическият иредентизъм в Триест се въплъщава от трима евреи: Феличе Венециан, Салваторе Бардзилаи и Теодоро Майер. Италианският характер на Триест до голяма степен се дължи на евреите, които, често от германски или ориенталски произход, избират все пак Италия - Италия оттатък границата, която смятат, че им предлага равенството, което нямат в австрийската империя.

И накрая идва социализмът. Малцина са евреите социалисти в Италия, които изучават задълбочено Маркс. Едно изключение: икономистът Акиле Лория от Университета на Торино е подложен на нападки от Енгелс и се ползва с лоша репутация сред левицата. Той оказва обаче трайно влияние в Америка върху Фредерик Джаксън Търнър и неговите хипотези за значението на границата. Но социализмът като месианско движение привлича евреите, в Италия и извън нея, защото им предлага една алтернативна вяра. Емануеле Модиляни, Клаудио Тревес и Родолфо Мондолфо са може би най-важните от италианските евреи социалисти от първото поколение.

Като член на една фамилия със запазено място в историята на социалистическото движение в Италия, винаги съм мислил, че в известен смисъл месианската идея има много слабо въздействие върху него. Най-оригиналният мислител сред моите роднини социалисти, Феличе Момиляно, преподавател по философия в Римския университет, се опитва да съчетае социализма, Мацини и еврейските пророци, и се оказва изгонен от социалистическата партия, когато избухва войната през

1915[18]. Искаме ли да разберем защо евреите са играли много по-малка роля в живота на Италия отколкото си мислят, би трябвало да опознаем загадъчния и трагичен характер на този религиозен мислител, който, също като приятеля си Клод Монтефиоре, е бил реформиран евреин – в една страна, в която никога не е имало организиран реформиран юдаизъм. Същото може би се отнася и за другото видно име в моята фамилия, Атилио Момиляно, преводача на Данте, Ариосто и Мандзони, който прозря изцяло католическото вдъхновение на последния. Въпреки че имаше много предани ученици в университетите на Пиза и Флоренция, Атилио беше безкрайно самотен.

В този контекст ще бъде достатъчно да спомена, че именно това всъщност е проблемът на онези италиански писатели евреи, които Стюарт Хюс категоризира наскоро под ефектното заглавие *Затворници на надеждата*[19]. Онова, което може би моят приятел Стюарт Хюс трябваше да обясни по-прецизно е, че италиански писатели от еврейски произход, и то значими, е имало естествено и през XIX в. Широко четени и ценени са Тулио Масарани и Джузепе Ревере, двама приятели, които допринасят много за разпространението на Хайне в Италия. Те са съзнателно и открито евреи; също както и други писатели, може би не толкова известни, например, Давид Леви, автор на стихотворения с еврейска тематика, или Енрико Кастелнуово, автор на роман за италианските евреи,

[18] Годината на влизането на Италия във войната.

[19] H. Stuart Hughes, *Prisoners of Hope. The Silver Age of the Italian Jews,* 1924-74 (1983).

Семейство Монкалво, и, между другото, баща на математика Гуидо Кастелнуово.

До 1939 писателите от по-младите поколения, например, поетесата еврейка и наполовина англичанка, Ани Виванти – ценена от Кардучи[20], - никога не признаваха открито, че са евреи. Трима от най-големите писатели бяха от Триест или от тази зона: Итало Свево, Умберто Саба и Карло Микелстетер – последният, един изключителен мислител, самоубил се на двайсет и три години. Друг един, Алберто Моравия, живее в Рим, но е от венециански произход[21].

Свево, Саба и Моравия използват псевдоними, но докато Итало Свево и Алберто Моравия прикриват зад тях не-италианските имена Шмиц и Пинкерле, Саба, чието истинско презиме е Поли, се опитва да даде кодиран израз на по-голямата си привързаност към своята майка еврейка, отколкото към своя баща християнин. Когато преследванията на евреите направиха абсурдно отричането на собствения еврейски произход – а Карло Леви, Джорджо Басани, Наталия Гинзбург никога не са се отмятали, - остана един по-дълбок проблем: какво можеше да означава юдаизмът за тези писатели? Примо Леви[22], естествено, представлява изключение: той притежава наистина усещането за еврейската традиция, придобито обаче с цената на оцеляването му от нацисткия лагер на смъртта.

[20] Джозуе Кардучи (1835-1907), италиански поет, носител на Нобелова награда.
[21] Моравия (1907-90) се ражда и умира в Рим; А.М. има предвид вероятно произхода на семейството му.
[22] Самоубил се през 1987.

IV.

Еврейската общност в Италия има свои собствени линии на развитие – реалистични, свързани с бизнеса, сравнително отворени за външни идеи, но по същество интроспективни, с мисъл за социалната справедливост и по едно време подозрителни към прекалените нововъведения. Музиката, живописта, литературата, социализмът, науката ангажират дълбоко италианските евреи. Още от Ренесанса, не-религиозната музика съставлява един от главните им интереси. Познати са имената на композиторите Виторио Риети, Алберто Франкети, Марио Кастелнуово-Тедеско и Леоне Синигалия. Живописта се явява като нещо по-ново. Може би не е случайност, че социалистическият водач Емануеле Модиляни и художникът Амедео Модиляни бяха братя. Учените евреи проявиха странен методологически уклон: двама евреи, Еудженио Риняно и Федерико Енрикес, създадоха онзи така важен международен форум на научната методология, какъвто беше списание *Наука*.

До каква степен тази съзерцателна, интроспективна настройка е допринесла за величието на италианските математици, физици, химици, мога да предугадя донякъде, сещайки си за учените сред моите роднини и приятели. Къде трябва да се търсят корените на легендарната математическа фантазия на Тулио Леви-Чивита? Фашизмът маргинализира повечето от онези евреи, които се опираха на солидни либерални или социалистически традиции, докато други евреи, ръководени от икономическите си интереси, се обвързаха пряко с фашизма. Един от най-

доблестните беше Джино Оливети, представител на промишлените кръгове в централата на фашизма. Идеологически симпатии към фашизма изпитваха също юристите Джино Ариас и Джорджо дел Векио, които се застъпваха за реформа на италианската държава на корпоративна основа. Вече споменах специфичната ситуация във Ферара, където фашистки кмет беше един евреин с престижното еврейско име Равена.

Но мнозинството евреи се оказаха изтласкани на периферията. Хора като Вито Волтера, учител и сенатор с огромен престиж, говореха открито и безстрашно от името на това мнозинство. Към името на Вито Волтера бих искал да добавя поне името на моя римски учител, Джорджо Леви дела Вида, ориенталист от международна величина, който в продължение на дълги години по време на гоненията беше професор в Университета на Пенсилвания. Макс Асколи, публикувал през 1924 една книга върху юдаизма и християнството (*Пътищата на кръста*), пристига в САЩ през 1931; икономистът Пиеро Срафа заминава за Англия (Кеймбридж) още преди това. Активната опозиция се олицетворяваше от братята Карло и Нело Росели, в чиято родова къща край Пиза бе умрял Мацини. И двамата бяха убити по заповед на Мусолини. Ненавистта към фашизма беше ненавист към Мусолини, който впрочем бе подпомогнат в кариерата си и от евреи, както мъже, така и жени. Той ги използваше, специално жените, без задръжки – и после ги предаваше. Предаде еврейската си любовница Маргерита Сарфати и старата си другарка Анджелика

Балабаноф[23], както и безброй други приятели от началото на кариерата си. Когато настъпи часът на бунта, евреите се включиха в съпротивата, оглавявайки я и умирайки в нейно име.

Умберто Терачини, комунистическият водач-евреин, прекарал двайсет години във фашистки затвор, беше председател на конституционното събрание, последвало референдума от 1946. След края на гоненията, Гуидо Кастелнуово стана през същата година първият директор на възродената Академия деи Линчеи. Беше погинал обаче цветът на цяло едно поколение: хора като философа Еудженио Колорни, критика Леоне Гинзбург, младия историк на юдаизма Емануеле Артом, усмихнатия герой, бликащия от интелигентност и решителност Серджо Диена. Загиналите в съпротивата, заедно със загиналите в нацифашистките лагери за мъчения, отвориха празнина, която още не е запълнена, и това постави под въпрос съществуването на еврейска разновидност от италианци.

Но проблемът не беше нов. Той се проявява ярко у един голям писател като Итало Свево, така дълбоко белязан от еврейската култура и същевременно от нежеланието си да приеме своето еврейско минало. За някои евреи съществуваше прекият избор в полза на завръщането към юдаизма, посредством ционизма и емиграцията в Палестина. Но онези като мен, които имаха щастието да познават старото поколение италиански ционисти – Данте Латес, Алфонсо Пачифичи – и да бъдат приятели на Енцо Серени, знаят, че изборът им не беше

---

[23] Социалистка от руско-еврейски произход (1878-1965).

така лесен. Не случайно Серени се завърна в Италия, за да се бори и умре за идеалите, които, както е споделял в частни разговори, винаги е смятал за неразделими - ционизма и антифашизма.

Към края на XVIII в. талмудизмът практически престава да интересува италианските евреи. Даже Садал не се интересува повече от Талмуда. Реформираният юдаизъм, както споменах, не пуска корени в Италия. Някои мистически и кабалистични тенденции просъществуват по-дълго, доста след времето когато Моше Луцато изпраща своя *Магид* – “ангела”, който го придружава – от Падуа в Амстердам. На стари години дядо ми се утешаваше, като всяка вечер четеше “Зохар”[24], а на Лаг Ба ’Омер, годишнината от смъртта на Симеон бар Йохай, когото кабалистите смятат за автора на “Зохар”, припяваше еврейския химн на Симеон Лаби, “Честит си ти, Бар Йохай! Той те помаза”. Но в действителност еврейската култура рядко се е препредавала така, както си мислим ние евреите. Ако самите евреи знаят толкова малко за юдаизма, тогава, естествено, не могат да се оплакват, че другите го разбират още по-малко. Дори Бенедето Кроче, така солидарен с нас през годините на гоненията, можа да ни препоръча единствено да сме се опитали да се отречем от нашите особености. Би било лудост да завършва на оптимистична нотка, щом е възможно, както стана през 1982, едно еврейско дете да бъде убито в римската синагога, без да се надигне обществено възмущение.

[24] Основният текст на еврейската кабала.

Идват ми наум думите на Наман Бялик[25] за убиването на деца, но няма да ги повторя.

Предпочитам да потърся известна утеха в думите на моя далечен предшественик, хрониста на южна Италия, Ахимааз ди Ория, който написва своята книга за генеалогиите през 4814 година от сътворението на света (1054 от християнската ера) – първия еврейски историк на еврейството в Италия: “Ще ви разкажа подред за традициите на моите предци, които се носеха с една лодка по Фисон, главната река на Едем, заедно с пленниците, които Тит беше взел в Светия Град, короната на красотата. После стигнаха до Ория; установиха се там, преуспявайки със забележителни дела; умножиха се на брой и сила и продължиха да имат добра съдба. Сред техните потомци се открояваше с културата си един виден човек... голям познавач на Божите Закони, известен сред народа със своята мъдрост. Името му беше...”

Ахимааз пише “равин Амитай”. Но ние, разбира се, можем да напишем “Вито Волтера”.

(превод от италиански)

Източник: Arnaldo Momigliano, *Pagine ebraiche* (1987).

---

[25] Еврейски поет (1873-1934).